

Отримано: 1 вересня 2019 року

Прорецензовано: 16 вересня 2019 року

Прийнято до друку: 23 вересня 2019 року

e-mail: swetlanapom@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-7(75)-129-131

Помирча С. В. Експресивна лексика як особливе та специфічне явище української літературної мови. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 7(75), жовтень. С. 129–131.

УДК 316.454.52-057.87

Помирча Світлана Вікторівна,
кандидат філологічних наук, доцент
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Слов'янськ Донецької області, Україна

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА ЯК ОСОБЛИВЕ ТА СПЕЦИФІЧНЕ ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті досліджується проблема застосування експресивної лексики в сучасній українській літературній мові. Актуальність обраної проблеми полягає в тому, що емоційно-експресивна лексика є важливою у вивченні лексичного складу мови в цілому. Саме тому, предметом уваги авторки є характеристика семантичних особливостей емоційно-експресивної лексики. У лексичному складі української літературної мови є чимало й таких слів, які виражають різні почуття – радості, гніву, горя, захоплення, а також емоційну оцінку осіб, подій, різноманітних предметів і явищ дійсності (щастя, сум, кохання, рідний, щирий, поганий, бридкий). Вони й становлять у ньому специфічний різновид експресивної лексики. У переважній більшості експресивні слова належать до фонду загальноживаної лексики, складаючи в ньому окрему стилістично забарвлену групу.

Лексична експресивність належить до найпродуктивніших шарів лексики, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовця, пов'язане із суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів картини світу.

Для розв'язання поставлених у роботі завдань застосовувалися описовий метод. Різномасштабний аналіз експресивної лексики передбачив використання комплексу методів і прийомів із метою якнайповнішого з'ясування її складу та специфічних ознак.

Практичне значення роботи полягає її широкому використанні на факультативних заняттях, засіданнях мовного гуртка та у викладанні курсів лексикології, аналізу тексту, стилістики тощо у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: лексичний склад, експресивна лексика, стилістично забарвлена лексика, образність слів, семантика українського експресивного слова.

Svetlana Pomyrcha,
PhD in Philology, associate professor
State Institution of Higher Education «Donbass State Pedagogical University»
Town Slovians'k, Donetsk region, Ukraine

EXPRESSIVE LEXIS AS SPECIAL AND SPECIFIC PHENOMENON OF UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article analyzes the problem of using expressive vocabulary in the modern Ukrainian literary language. The actuality of the chosen problem lies in the fact that emotional and expressive vocabulary is important in the study of the lexical composition of the language as a whole. Therefore, the subject of the author's attention is the characteristics of the semantic features of emotionally expressive vocabulary. In the structure of the vocabulary of the Ukrainian literary language there are many words that express different feelings such as joy, anger, grief, surprise, as well as an emotional assessment of the people, events, various objects and phenomena of reality (happiness, sadness, love, family, bad, unpleasant). So they make up a specific variety of expressive vocabulary. In general, expressive words belong to the stock of commonly used vocabulary, making it a separate stylistically colored group.

Lexical expressiveness belongs to the most active layer of vocabulary, because the main load of the linguistic expression of the sensory intentions of the speaker is connected with the subjective vision and evaluation of fragments of the world picture.

A descriptive method was used to implement the task of the article. Various aspects of the analysis of expressive vocabulary provided the use of a set of methods with the aim of fully explaining of its composition and specific features as fully as possible.

The practical significance of the work lies in its wide use during optional subjects, language circle meetings and teaching of lexicology courses, text analysis, stylistics, etc. in higher educational institutions.

Key words: vocabulary composition, expressive vocabulary, stylistically colored vocabulary, imagery of words, semantics of Ukrainian expressive word.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У лексичному складі української літературної мови є чимало й таких слів, які виражають різні почуття – радості, гніву, горя, захоплення, а також емоційну оцінку осіб, подій, різноманітних предметів і явищ дійсності (щастя, сум, кохання, рідний, щирий, поганий, бридкий). Вони й становлять у ньому специфічний різновид експресивної лексики. У переважній більшості експресивні слова належать до фонду загальноживаної лексики, складаючи в ньому окрему стилістично забарвлену групу.

Експресивна лексика може вживатися в усіх функціональних стилях літературної мови, проте найактивніше використовується вона в художньому й публіцистичному мовленні, в ораторському й розмовно-побутовому. Образність, емоційне забарвлення певних категорій слів виступають як одна з невідмінних умов глибокого впливу на співрозмовника, чим і визначається більша поширеність експресивної лексики саме в тих стилях літературної мови, яким у більшій чи меншій мірі властива саме така функція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Аналізована лексика як особливе та специфічне явище української літературної мови принагідно досліджувалася із соціолінгвістичного

(В. Русанівський, Л. Ставицька, В. Чабаненко, О. Годор та ін.), лексикологічного (М. Жовтобрюх, Л. Жаркова, Г. Сагач, О. Тараненко та ін.), національно-культурологічного (С. Єрмоленко, Н. Сологуб, А. Мойсієно, І. Кононенко та ін.), стилістичного (В. Ільїн, В. Калашник, В. Ковальов, В. Чабаненко, Л. Пустовіт та ін.) поглядів. Найвні досягнення експресології – новітньої спеціальної галузі мовознавства, яка сформувалася в межах антропоцентричної парадигми, поки що не дають підстав уважати, що всі проблеми, пов'язані з експресивністю, уже розв'язані. Найменш дослідженою залишається семантика українського експресивного слова та його функціональні особливості.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Актуальність цієї проблеми полягає у тому, що емоційно-експресивна лексика є важливою у вивченні лексичного складу мови в цілому, що і зумовили постановку цілей статті: висвітлення семантичних особливостей емоційно-експресивної української лексики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. В українському мовознавстві традиційно експресивні слова в окрему підсистему виділяються тільки на лексичному рівні. У працях із граматики вони вивчаються в межах тих лексико-граматичних категорій і розрядів, які виділені й для власне номінативних слів.

Слово може виконувати кілька функцій: номінативну (напишу), сигніфікативну (узагальнюючу), комунікативну та експресивну (прагматичну). Остання реалізується через передачу словом певних почуттів, емоцій, переживань та оцінок мовця і слухача надавав особливої значущості саме експресивній функції мовних одиниць різних рівнів.

Аналіз робіт як українських, так і зарубіжних авторів свідчить, що проблема експресивності залишається явищем дискусійним, таким, що потребує дослідницьких зусиль, спрямованих на її вивчення, пояснення, обґрунтування. У науковій літературі експресивність як категорія розглядається в різних аспектах і відповідно кваліфікується то як явище стилістичне, функціональне (мовленнєве), то прагматичне, синтаксичне або семантичне та ін. С. Єрмоленко розглядає експресивність як властивість, якої можуть набути будь-які мовні одиниці, отже, експресивність розглядається як потенція мови (мовлення): «експресія вираження іманентно властива всій мові, а отже, має про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності» [1].

Мова не може послуговуватися лише нейтральними, стилістично однорідними лексичними одиницями, хоч вони і становлять її основу.

Сфера вживання розмовно-просторічної лексики максимально наближена до сфери вживання нейтральних одиниць, а це надає мовленню виразності, яскравості, незвичності. Несподіване вживання певної лексичної одиниці, її функціональне переміщення з однієї сфери до іншої виступає потужним стимулом експресивності, яка помітна і в колі науковців, що полюбляють залучати вузькоспеціальні (часто іншомовні) терміни чи глибинні діалектизми до комунікативних актів, не пов'язаних з основною сферою їх діяльності і в мовленні адміністратора, що канцеляризм і штампи для оцінки ситуацій, далеких від офіційно-ділового стилю, і в діалогах молодих людей, де спостерігається «замилування» жаргонізмами, настановами на «модність» і «сучасність», специфічність манери спілкуватися. Однак, окрім спеціально створених умов для реалізації експресивних можливостей окремих лексичних одиниць, які часто модифікуються, рухаючись від суб'єкта до суб'єкта, одного контексту до іншого, у розпорядженні мовної системи є лексичні одиниці, які становлять своєрідні «пустки» «експресивності, їх існування та функціонування має спеціальне призначення та спрямованість, «установку» на передачу, вираження інтенції суб'єкта, на оцінку об'єкта мовлення або вплив на адресата. Практично будь-яка людина на певних обставинах може допустити в своєму мовленні вживання урочистої, високої чи дещо грубуватої, «зниженої» лексики, таких собі «згустків» експресивності при невимушеній характеристиці окремих фрагментів картини світу, зокрема позитивного (частівко, зозуленька, рибочка (у звертаннях до жінки), витязь, вінценосець, доблесний, витяжний тощо чи негативного (барахло, мегера, шарбан, дволикий, довготелесий, обцирижений, осточортіло, комизитися, базкати).

Запропонований Ф. Філінім поділ просторічної лексики на дві групи (літературну (експресивну) і нелітературну (неекспресивну)) передбачає розмежування лексем, що належать до кодифікованих засобів репрезентації експресивної функції мови, і тих, які становлять відхилення від норм літературної мови. Кваліфікуючи експресивну лексику, представлену нормативними розмовно-просторічними елементами, слід враховувати досить виразно помітний соціолінгвістичний чинник. Для нього важливими є такі соціолінгвістичні аспекти спілкування (комунікації): 1) статус учасників спілкування: віковий, освітній, професійний, соціально-ранговий тощо; 2) комунікативна ситуація (невимушена, неофіційна); 3) фізичний і психологічний стан комунікантів на момент спілкування; 4) мета спілкування (емоційне оцінювання подій, осіб, об'єктів; вплив на слухача: передача суб'єктивного ставлення до окремих фрагментів картини світу; необхідність виразити емоції і почуття через призму власного «я» тощо; 5) національність комунікантів (особливості менталітету, ціннісні пріоритети, соціологізовані критерії оцінки тощо. Таким чином, у розмовному мовленні функціонує розмовна літературна експресивна лексика і розмовна неекспресивна і ненормативна, вживана у мовленні осіб, що не володіють літературними нормами.

Оскільки нейтральна лексика несе об'єктивну інформацію про світ, а експресивна – суб'єктивну (номінація здійснюється на основі емоційних реакцій мовця), ці два шари протиставляються не лише на основі функцій, які виконують їх одиниці: номінативну, номінативну і експресивну, експресивну і номінативну (враховується, яка з них виходить на перинні план, домінує), а й на основі семантики.

Особливість семантики експресивів виступає одним із критеріїв розмежування експресивних одиниць і власне номінативних, нейтральних.

Згідно з сучасними критеріями розуміння лексичного значення важливим став принцип, за яким уся система лексичних значень розглядається через призму бінарних протиставлень, що існують між різними їх тинами. Ряд подвійних опозицій може включати від чотирьох (М. Фомина) до одинадцяти (О. Фоменко). Для слів з експресивним лексичним значенням найактуальнішими видаються такі типи протиставлень: 1) прямі – переносні, 2) первинні, непохідні, немотивовані – вторинні, похідні, мотивовані; 3) номінативні експресивно-синонімічні. До кожного з трьох типів протиставлень входять експресивні лексичні одиниці, оскільки лексеми, вжиті в переносному значенні, належні до лексично чи структурно мотивованих, і ті, які виступають експресивними синонімами до нейтральних слів, містять у своїй семантичній структурі конотативний макрокомпонент.

До системи лексичних експресивних засобів української літературної мови мовознавці найчастіше зараховують: 1) слова, які називають, емоції, почуття, афективні стани: кохання любов, ненависть, щирий, підступний тощо. Включення таких

одиниць до експресивних лексичних засобів здійснюється на основі виділення в їх семантиці основного, денотативного компонента, тобто в зв'язку з «предметно-тематичною класифікацією» (за термінологією Д. Шмелєва); 2) нейтральні слова, вжиті в переносному значенні, наприклад, зоолексеми орел, лев, собака, шва, змія, свиня, слон (про людину) та експресивні синоніми до нейтральних слів: кінь – шкапа, йти швендяти, говорити – белькотіти (ці слова належать до власне експресивного лексичного шару).

На нашу думку, при зарахуванні слова до лексичного експресивного фонду мови обов'язково необхідно враховувати два критерії: 1) особливість семантичної структури слова і 2) його функцію. Лексеми типу любов, гнів, коханий, сміятися тощо, лише називають або повідомляють про почуття, емоції, переживання, стани суб'єкта і належать до тематичної групи – емотивна лексика. Їх семантична структура складається з денотативного макрокомпонента, до якого входять семи «емоція» і «почуття». Такі слова виконують тільки номінативну функцію і належать до нейтральної, неекспресивної лексики, яка у словниковому складі представлена предметно-тематичною групою назви почуттів та емоцій. Семантична структура таких одиниць не містить конотативного макрокомпонента «емоція», бо він входить до їх денотативного значення.

Експресивна одиниця пов'язана з емотивністю двома моментами: 1) виражати і передавати почуття, емоції і 2) здатністю впливати на слухача (адресата) і викликати в нього відповідні почуття, емоційний стан.

Окреслення меж експресивної лексики передбачає розрізнення слів з оцінним компонентом значення, що входить до конотації, з одного боку, і слів з оцінним значенням, що становить власне денотацію, з другого. До останньої групи належать слова з меліоративною та пейоративною оцінкою раціонального змісту. Вона представлена насамперед якісними прикметниками загальної оцінки гарний, прємний, хороший, позитивний, поганий, неприємний та ін., які можуть використовуватися для характеристики практично будь-якого предмета чи явища.

У складі лексики української літературної мови, пов'язаної з емотивністю, можна виділити п'ять основних груп:

- 1) слова, що виражають, але не називають і не передають емоцій та почуттів (емоційні вигуки);
- 2) слова, що можуть викликати емоції і почуття, але не виражають і не передають їх (весна, вітчизна, війна, смерть, пожежа та ін.);
- 3) слова, що тільки називають емоції та почуття або тільки повідомляють про «стан душі», не виражаючи і не передаючи їх (любов, ненависть, радість, злість, дорогий, бридкий, веселитися, сумувати та ін.);
- 4) слова, що виражають, передають і викликають емоції та почуття і (матусенька, всезнайко, бабій, очманіти та ін.);
- 5) нейтральні, немотивні в словниковій презентації слова, які набувають властивості виражати, передавати і викликати емоції та почуття тільки в мовленні (певному контексті, сполученні з іншими словами, внаслідок набуття словом суто індивідуальних, суб'єктивного забарвлення). Таким чином, у межах лексичного значення експресивного слова функціонують компоненти трьох різних рангів – денотативні, конотативні та образні. Вони можуть поєднуватися як у різних комбінаціях, так і представляти конотацію самостійно, оскільки соціальних, національно-культурологічних явищ, що є результатом суб'єктивного сприйняття мовцем реальної дійсності. Ці складні взаємозв'язки і породжують численність напрямків і підходів у її дослідженні. Функціонування експресивної лексики майже у всіх сферах спілкування (крім хіба то офіційно-ділового мовлення) можливе завдяки властивості експресивів виступати засобом вторинної номінації, бути вином суб'єктивного складника в мовленні, його прагматичної орієнтації.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, критеріями розрізнення нейтральних та експресивних лексичних одиниць (лексико-семантичних варіантів) на семантичному рівні є такі чинники: 1) домінуюча функція слова (номінативна чи експресивна); 2) специфіка семантичної структури (відсутність/наявність конотативного та образного макрокомпонентів); 3) відсутність/наявність формальних показників експресивності; 4) відсутність/наявність впливу контекстуально суміжних слів на семантичний план лексеми; 5) специфіка словникових тлумачень (відсутність/наявність метамовних лексем і висловів, що інформують про домінування емотивно-оцінних елементів, а також власне експресивних та стилістичних ремарок чи їхніх поєднань).

Експресивна лексика може вживатися в усіх функціональних стилях літературної мови, проте найактивніше використовується вона в художньому й публіцистичному мовленні, в ораторському й розмовно-побутовому. Образність, емоційне забарвлення певних категорій слів виступають як одна з неодмінних умов глибокого впливу на співрозмовника.

Література:

1. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. К.: Наукова думка, 1982. 209 с.
2. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові: автореф. дис. кандидат фіолог. наук: спец.10.02.01 / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. К., 2001. 20 с.
3. Шмелєв Д. Н. Слово и образ. М.: Просвещение, 1964. 120 с.

References (translated and transliterated):

1. Ermolenko S. Ya. Syntaksys I stylistychna semantyka. K.: Naukova dumka, 1982. 209 s.
2. Seligey P. O. Vnutrishnya forma nazv emotsiy v ukraiyinskiy movi: avtoref. dis. kandydat fiolog. nauk: spets.10.02.01 / NAN Ukrayini, In-t movoznavstva Im. O.O. Potebni. K., 2001. 20 s.
3. Shmelev D. N. Slovo i obraz. M.: Prosveschenie, 1964. 120 s.